

СЪОБЩЕНИЯ

ПИСМЕНИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКОТО ГРЪНЧАРСТВО ПРЕЗ XV – XIX в.

Валентин Плетньов

Благодарение на усилията на няколко поколения изследователи проучването на българската битова керамика има значително развитие през последните десетилетия особено по отношение на ранносредновековната (VI – XI в.) и средновековната (XIII – XIV в.). В повечето случаи това е обосновано от напредъка и добрите резултати при проучването на големите центрове и археологическите паметници от периодите на Първото и Второто българско царство. За керамиката от това време вече има някои значителни изследвания, които в голяма степен осветляват проблемите на битовата керамика – на кухненската и на трапезната.

Засега най-малко внимание се обръща на проблемите, свързани с керамика от вековете след завладяването на българската държава от османските турци до края на XVIII – началото на XIX в. Тези четири века попадат според възприетата историческа периодизация в късното Средновековие. Началото му се свързва с утвърждаването на османската власт по нашите земи в края на XIV и началото на XV в. Краят се отнася към началото или първата половина на XVIII в., когато се долавят наченките на Българското възраждане. В много случаи тези хронологически граници са условни. Същност традициите в българското занаятчийско производство в прехода от Средновековието към Новото време се запазват сравнително дълго и действат почти без промени до началото на XIX в. Керамиката от това време се отличава с разнообразието на формите и специфичните украси. Грънчарският занаят се утвърждава като приложно изкуство с определени естети-

чески функции, което е може би най-тясно свързано с бита на българския народ и е един от най-характерните белези на неговата материална култура.

Изучаването на предвъзрожденската керамика е единствената възможност да се проследи развитието на средновековното българско грънчарство по отношение на формите, украсите, промените, които неминуемо настъпват в новата, нетипична за българското общество стопанска и политическа обстановка. В същото време може да се проследи и устойчивостта на утвърдената през предходните векове традиция и съчетаването ѝ с новите влияния, които проникват през столетията на османското робство.

Проучването на късносредновековната битова керамика се ограничава в последните три десетилетия. Причината да ѝ се обърне по-голямо внимание вероятно е в нарастването на общия брой късносредновековни глинени съдове, открити при зачестилите разкопки в някои от градовете, в които животът не прекъсва след османското нашествие. В повечето случаи това са спасителни разкопки, свързани с благоустрояването на големите градове като София, Варна, В. Търново, Силистра и пр. В резултат някои музеи в страната натрупаха значителни сбирки от разнообразни късносредновековни кухненски и трапезни съдове. Като изключим отделни позначими публикации за керамиката от София, Варна, В. Търново и Мелник¹, тя се споменава мимоходом, сред находките от най-горните археологически пластове. Не са редки и случаите, когато късносредновековната керамика се смята за маловажна или се определя погрешно в границите на предходната епоха².

Освен ограничения интерес на българските археолози към събирането и публикуването на късносредновековната керамика, затруднения при проучването създават и оскъдните писмени сведения за българското грънчарство през османското владичество. За разлика от останалите занаяти данните, с които разполагаме за производството и търговията с керамични съдове през този период, са бегли и откъслечни.

Най-ранното сведение за регламентацията на керамичното производство е от законника на султан Мехмед II от XV в. В него се определя такса от 30 акчета годишно от керемидчийска пещ³. От закона за пазарните и пристанищните такси на град Варна от XVI в. научаваме, че "... ако грънчарите запалят фурна, от всяка фурна да се вземат по две акчета", същата е таксата за запалена "фурна" в Хаджиоглу Пазарджик (Добрич)⁴.

Повече са сведенията за търговията (пазарни и вносни такси) с грънчарски изделия. Местните грънчари не са успявали да задоволят търсенето и се е налагало на пазарите да се предлагат грънчарски изделия от други, вероятно съседни селища. Осъществявал се е и внос от чужбина, предимно на луксозни фаянсови и метални съдове. Сведения за внос на керамични и фаянсови изделия са известни от регламентациите за бача (пазарна такса) и гюмука (вносно мито) от XVI в. В законника на Селим I се казва: “От товар съдове от бяла глина – едно акче”⁵. В законника на Сюлейман I се определя пристанищната такса на гр. Силистра и е посочен вносет на “... делви..., корита, грънци”, за които таксата е на основата на гюмука⁶. От споменатия по-горе закон за Варна е видно, че в града са внасяни глинени съдове по море (“... ако дойде риба с лодка и ако дойдат да се вземат по две акчета. А ако после дойдат с кораб, да се вземат 4 или 5 и най-сетне 6 акчета”)⁷. За пазара в град Провадия е определена такса от четири акчета на докарана кола глинени съдове (“Например, ако се докарат с кола ечемик, пшеница, лук, чесън, паници, грънци, пъпеша..., от всяка кола са вземат по четири акчета”)⁸. По-малки такси са вземани във Видинския санджак в края на XVI в. В “самия Видин” на “кола грънци се вземат две акчета”, във Фетх – юл – Ислям (Кладово) “ако се продава кола посуда, вземат се по две акчета”, в село Баня – “на кола грънци едно акче”⁹.

Много рядко някои западни пътешественици обръщат внимание на битовата керамика. Прекосявайки балканските земи на Османската империя, те дават бегли сведения за производство и употреба на глинени съдове в бита. В повечето случаи тези сведения не са свързани с българските земи, но производството и употребата на битовата керамика в тях едва ли се е отличавало от останалите балкански владения на империята.

През 1577 г. Стефан Герлах описва подаръка, направен от Теодосий Зигамала на австрийския посланик. От съвременна гледна точка той е доста обикновен, но явно с голяма стойност за времето си. Състоял се от “... 40 парченца подпечатана глина (?) и една хубава стомничка, също пълна с подпечатана пръст, която донесъл от о. Лемнос..., от където я копаят. Казва, че имало три жили: от едната копаели червеникава, от другата сива, а от третата бяла пръст. И било много строго забранено да се взема от нея, тъй като била само за императора”¹⁰. Герлах прави наблюдения и върху великденската трапеза на православните християни в гр. Навплион (Гърция), където пред всеки са поставили “... по един нож, две чинии и кърпа”¹¹. Причастието в църквата в Куручешме (Пиротско) се раздавало от “... доста висока ка-

ничка с вино...”. После в черквата били донесени “... хлябове, вино и пресни плодове, които оставиха в много стомни и паници... и свещеникът ги благослови..., а хляба нарязаха в пръстени паници, сипваха отгоре вино и го изядоха...”¹².

На качествата на глината и продукцията от нея обръща внимание и английският пътешественик Едуард Браун (1669 г.). Пътувайки от Виена към Лариса в Тесалия, той забелязал, че до последния град има “... хълм с хубава червена глина, от която се правеха грънци и съдини..., които много се ценяха по тия места”¹³.

Подобни наблюдения има и един неизвестен английски пътешественик от края на XVIII в. за керамичната продукция в Люлебургас. Той отбелязва, че “близо до Бургас е открита тъмночервено оцветена глина, подобна на тази, използвана за етруските съдове, от която се прави порцелан; от нея се изработват главите на дългите турски лули, богато позлатени. Авторът дава и сведения за ограниченията в украсата – предлагали им за продан “тасове за пиене на шербет, изобилно украсени с нещо като мозайка, понеже фигурите са забранени от мохамеданския закон”¹⁴.

Сведения за употребата на глинени съдове по българските земи дават някои унгарски пътешественици. През 1613 г. унгарецът Томаш Боршон си взема за из път “... едно старо гърне с хайвер от есетра”. В началото на XVIII в. Янош Папай, преминавайки Балкана през Габрово, наблюдавал съпровождащия го еничарин, който в яда си “... ритнал виното от сухо грозде, сложено в една бутилка от 5 ейтела така, че и двете страни се спускаха”, а през 1738 г. Келеман Микеш описва посещението при везира Айваз паша, където “... на софрата следваха най-малко 50 чинии ястия”¹⁵.

От направения преглед на достъпните извори, в които се дава, макар минимална, информация за грънчарското производство, е видно, че грънчарската продукция не попада сред скъпите пазарни стоки. Пазарните такси за нея са сравними предимно с хранителни продукти, които през разглежданата епоха са на изключително достъпни цени¹⁶. Поне това показват данните от пазарните закони на Варна, Провадия, Хаджиоглу Пазарджик и Видинско. С ниски данъци е облагано и самото грънчарско производство. Двете акчета за запалването на грънчарска “фурна” във Варна и Хаджиоглу Пазарджик са по-малко от таксите за селскостопанска продукция.

За ниската цена на глинени съдове свидетелства и двойно по-малкият митнически налог (гюмрукът) за тях в сравнение с луксозните метални и

съдовете от “бяла глина”, какъвто е случаят с пазарната такса в Силистра през XVI в.¹⁷

Може да се предположи, че вероятно поради ниската доходност на занаята грънчарите в отделните населени места, особено в по-малките селища, са били единици. В един списък на лицата с годишни доходи над 2000 акчета от Хаджиоглу Пазарджик има само двама грънчари – Молла Исмаил, син на Йомер, и Кючук Али, син на Осман. Двамата имали доход съответно 3000 и 2500 акчета¹⁸. Не може да се каже със сигурност, че в града не е имало други грънчари – българи, защото е възможно да не са влезли в списъка поради по-ниски доходи, но е факт, че сред всички занаятчии в града грънчарите са само 1,47 %¹⁹. Данните се отнасят за XIX в., но положението в предходните векове едва ли е било по-различно. Малкият брой грънчари е засвидетелстван и в Скопие през 1546 г. Сред жителите на града е имало само 4-ма грънчари – турци. Измежду двеста и шестнадесет християнски семейства в града няма грънчари, но и занаятчиите сред тях са само 16 души²⁰.

Примерът е показателен предимно за XVI – XVII в., когато занаятите в градовете са предимно в ръцете на мюсюлманското население. Изглежда, малкият брой на грънчарите в градовете е причината в документите от епохата на османското владичество да не се срещат данни за грънчарски еснафи. Не е изключено обаче грънчарите да са били включени в други еснафи, какъвто е примерът в Троян. Там през 1852 г. грънчарите се присъединяват към папукчийския еснаф²¹. Вероятно самостоятелни грънчарски еснафи е имало в някои от големите имперски градове като столицата Истанбул, където са големите манифактури за производство на съдове. През 1582 г. на връщане от пътешествието си из Изтока, французинът Жан Палерн Форезиен описва тържествата в Цариград, на които присъства султанът. Различни търговски и занаятчийски сдружения – както християнски, така и мюсюлмански, дефилирали, изработвали и подарявали свои произведения на султана (“... стъklarите изработвали чаши, грънчарите – грънци...”)²².

Що се отнася до уменията на балканските грънчари, е показателен фактът, че след изтеглянето на турците от Централна Европа се чувства остра нужда от тях, както и от други занаятчии. До началото на XVIII в. в Унгария са работили турци – абаджии, ковачи, железари, дърводелци, грънчари и пр. Производството на посочените занаятчийски стоки се запазва

само в Трансилвания и Австрийската империя изпитва остра нужда от занаятчийски за възстановяване на производството в югоизточните си земи²³.

През XVIII в. в българските земи се засилва вносът от Европа на скъпи стъклени и порцеланови съдове. Първоначално той е ограничен поради малките нужди на патриархалното балканско общество от подобни скъпи стоки. Стъкло и порцелан се внасят за нуждите на богатото население, каквито са например румънските боляри и по-заможните турци. В края на XVIII в. се внасят големи количества от тези скъпи стоки. Само за един ден, на 11 юни 1782 г., по Дунава са внесени 56 000 кг стока, сред която 82 сандъка австрийски порцелан²⁴. Порцелан се внася и от балкански търговци от Унгария²⁵. Увеличеният внос и свободното предлагане на луксозни метални, стъклени, порцеланови и фаянсови съдове през XVIII в. довеждат до постепенното западане на традиционното гърнчарство в балканските земи. Пример за широкото разпространение на метални съдове е фактът, че по това време те стават постоянен елемент от наследствата, като заемат значителен дял от тях²⁶.

Накрая ще отбележа и един интересен извор, който дава известна информация за материалите, използвани за гърнчарското производство (в случая за производството на глазура), и за цената на фаянса в края на XVIII в. В един съдебен протокол – опис на стоките на починалия търговец Павел от София, между многобройните стоки на склад се споменават “... оловен окис 26 оки = 6,5 гроша...” и по-надолу “... филджани 41 = 8 гроша и 8 пари”. За сравнение ще посоча, че по това през газена лампа струва 50 пари, 13 тестета ножове – 39 гр., топ плат за чалми – 1 гр., и пр.²⁷

Общо взето, с това се изчерпват и достъпните извори, свързани с гърнчарското производство в балканските земи на Османската империя. Все пак те дават известна представа за производството, предимно за регламентация на търговията и употребата на глинени съдове през периода на османското владичество по нашите земи. От тях е видно, че гърнчарството не е сред толерираните от централната власт занаяти. Липсата на сдружения на гърнчари показва, че техният занаят за разлика от редица други не е широко разпространен. Продукцията им е евтина и доходността от занаята е сравнително ниска. Малкото гърнчари в населените места не са успявали да задоволят пазара и се е налагало внос на глинени изделия както от съседни селища, така и от чужбина. От представените примери е видна и една от причините за западането на гърнчарството след XVIII век – вносът на

скъпи и луксозни порцеланови, фаянсови и стъклени съдове. Независимо от това с основание може да се твърди, че въпреки трудните стопански условия българските грънчари през Късното средновековие успяват да съхранят традициите от предходната епоха. Много често под чужди културни влияния те създават съдове, които по качество, форма, украса и колорит в редица случаи не отстъпват на съдовете от предходната епоха, когато се наблюдава разцвет на българското средновековно грънчарство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Станчева, М. Средновековна сграфито керамика от София. – В: Сердика, I, С., 1964, 169–187; Към изучаването на градската материална култура и бит в София през епохата на османското владичество. – ИЕИМ, IX, 1966, с. 271 и сл.; Художествените качества на българската битова керамика от епохата XV – XVIII в. – В: Традиции и нови черти в българското изкуство. С., 1976, 88–96; Археологическа информация за градския бит в София през XV – XVIII в. – БЕ, 2, 1990, 93–99; Кузев, Ал. Грънчарница за глазирана керамика от Варна. – ИНМВ, XII (XXVII), 1976, 131–136; Две селски грънчарски пещи от XVII – XVIII в. – ИНМВ, 19 (34), 1983, 129–132; Находки от грънчарски пещи от XVII – XVIII в. във Варна. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 208–210. Генова, Зл. Късносредновековна керамика с рисувана украса от Търново. – Векове, XII, 2, 1983, 66–71; Алексиев, Й. Керамична пещ от XVIII в. на хълма Царевец. – МПК, 3, 1977, с. 9 и сл.; Цветков, Б. Керамика. – Мелник, I. Градът в подножието на Славовата крепост. С., 1989, 152–156; Йосифова, М. Нови паметници от Странджа. (Керамиката от акваторията на Урдовиза XV – XIX в.). – ИНИМ, VII, 1988, 121–133.

² Особено е показателен случаят с керамиката от Кюстендил, където на базата на късносредновековни съдове се правят изводи за грънчарството във Велбъжд през XII – XIV в. Вж. Сестримска, М. Развитие на някои занаяти във Велбъжд през XII – XIV в. – В: Средновековният български град. С., 1980, 357–359, обр. 3-5; Михайлов, Ст., М. Сестримска. Килийното училище в Кюстендил. Материали от археологическите разкопки. С., 1981, обр. 41, 42, 46–49.

³ Цветкова, Б. Проучване на градското стопанство през XV – XVI в. С., 1972, с. 138.

⁴ Пак там, с. 198, 211.

⁵ Пак там, с. 149.

⁶ Пак там, с. 190; Грозданова, Е., Ст. Андреев. Българите през XVI век. С., 1986, с. 185.

⁷ Цветкова, Б. Цит. съч., с. 198.

⁸ Цветкова, Б. Материали за стопанската история на селищата по Черноморието и някои прилежащи области от XVI в. – ИИМБ, III (XVIII), 1967, с. 151.

⁹ Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през XV – XVI в. С., 1975, с. 169, 173, 177.

¹⁰ Герлах, Ст. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. С., 1976, с. 221.

¹¹ Пак там, с. 267.

¹² Пак там, с. 268.

¹³ Английски пътеписи за Балканите от края на XVI – 30-те години на XIX в. С., 1987, с. 179.

¹⁴ Пак там, с. 365. За Люлебургас и тамошното производство на лули сведения дават и други английски пътешественици, но те се отнасят за XIX в. Вж. с. 607, 627.

¹⁵ Маджарски пътеписи за Балканите XI – XIX в. С., 1976, с. 28, 45, 58.

¹⁶ За цените на стоките през XVI – XIX в. вж. Беров, Л. Движение на цените на Балканите през XVI – XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976.

¹⁷ Грозданова, Е., Ст. Андреев. Цит. съч., с. 184.

¹⁸ Тодоров, Н. Балканският град XV – XIX в. С., 1972, с. 383, 384.

¹⁹ Господинова, М. Специфика на грънчарското производство в Толбухин и окръга през втората половина на XIX в. до 70-те години на XX в. – ИОИМ и БИД – Толбухин, 1, 1973, с. 64.

²⁰ Тодоров, Н. Цит. съч., с. 97.

²¹ Хаджиев, П. Грънчарството в Троянско. С., 1954, с. 10.

²² Френски пътеписи за Балканите XV – XVIII в. С., 1975, с. 166.

²³ Бур-Марковска, М. Балканите и унгарският пазар през XVIII в. С., 1977, с. 51.

²⁴ Паскалева, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в. С., 1986, с. 75, 93–95.

²⁵ Бур-Марковска, М. Цит. съч., с. 53.

²⁶ Тодоров, Н. Цит. съч., с. 159.

²⁷ Георгиева, Цв., Д. Цонев. Христоматия по история на България, 3. С., 325–326.